

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2023-1-20>

ПРОФЕСОР ПЕТРО БІЛОУСЕНКО: IN MEMORIAM

Меркулова О. В.

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-1554-1021
gorytsvit1977@gmail.com*

Стовбур Л. М.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0001-9678-8047*

Ліпич В. М.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Бердянський державний педагогічний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-1892-1102*

При майстрах яось легше, вони як Атланти:
Держать небо на плечах. Тому і є висота.

Ліна Костенко

Трагічна звістка з Київщини сколихнула передвесняний ранок 25 лютого 2023 року: на 75 році життя відійшов у вічність видатний український мовознавець, завідувач кафедри української мови Запорізького національного університету з 1995 по 2017 роки Петро Іванович Білоусенко.

Жанр некрологу передбачає наведення основних віх земного життя того, хто полишив цей світ, проте за сухими цифрами життєвої дороги Петра Івановича – велика доля Людини, Майстра, Учителя.

Рідна Дніпропетровщина, де він народився 28 червня 1948 року, сім'я, шкільні вчителі стали тим підґрунтям, на якому формувалася особистість Петра Івановича Білоусенка. Ще в студентські роки, навчаючись на останньому курсі філологічного факультету Запорізького державного педагогічного інституту, він на всеукраїнському рівні заявив про себе як про зацікавленого в обраному фахові філолога: у «Літературній Україні» була надрукована стаття випускника педінституту Петра Білоусенка «Поезія чи логічна загадка?», яка викликала жваву дискусію серед науковців того

часу. Але найбільше його приваблювало мовознавство, котре, після кількох років учителювання в школах рідної Дніпропетровщини й Запоріжжя, привело спрагло до науки юнака в аспірантуру Київського державного педагогічного інституту, де він у лютому 40 років тому (1983) достроково захистив кандидатську дисертацію. У 1985 р. Петро Іванович очолив кафедру української мови

Криворізького педінституту, ставши одним із засновників тамтешнього філологічного факультету. Згодом перспективний мовознавець із Кривого Рогу вступає в докторантуру при кафедрі стилістики Київського державного педагогічного інституту імені М. Драгоманова до професора Василя Німчука, і докторську дисертацію «Історія суфіксальної системи українського іменника (назви чоловічого роду)» він блискуче захищає у травні 1994 р., працюючи вже завідувачем кафедри філологічних дисциплін Херсонського державного педагогічного інституту (1993–1994). До стін рідної alma-mater доктор філологічних наук Петро Іванович Білоусенко повертається в серпні 1995 р., щоб упродовж двох, із невеликою перервою, десятиліть завідувати однією з найстаріших кафедр Запорізького державного, а згодом – національного університету. У середині двохтисячних виконання функцій декана філологічного факультету він поєднував із активною громадською роботою. Під час Помаранчевої революції Петро Іванович без вагань і сумнівів став дієвим учасником запорізького Майдану, а незабаром оголосив страйк на очолюваному факультеті в знак підтримки ідеалів Майдану. Під час Революції Гідності професор Білоусенко переймався долею молодих патріотів, трагічними й водночас героїчними подіями на київському Майдані, уболівав за долю країни. У руйнуванні соціальних стереотипів виявились небайдужість, чітка громадянська позиція та особиста людська мужність Петра Івановича Білоусенка. Згодом відійшло на другий план адміністрування, оскільки справжня велика наука вимагала повної самовіддачі, а подеколи й самопожертви. Він був науковцем-«золотошукачем»: пересіюючи тонни руди заради маленької вартісної крупинки, він висотував із величезного масиву матеріалу найцінніше і оприлюднював перед науковою спільнотою результати своїх історико-дериватологічних студій. «Забудьте про все, відстороніть усі поточні справи, займіться наукою, заглибтесь у проблему з головою», – настановляв Петро Іванович молодих дослідників-початківців, тим самим формулюючи і власне наукове та життєве кредо.

Непростий, многотрудний, але напрочуд світлий і успішний шлях науково-педагогічної діяльності професора П.І. Білоусенка – це послідовне утвердження вагомості та значущості науки про мову, любові до українського слова, прагнення осягти його глибочинь. Численні наукові праці вченого – статті, посібники, монографії, методичні рекомендації – мають широку аудиторію: від учнів і вчителів середніх шкіл, гімназій, коледжів до студентів, викладачів вишів, науковців. За кожним написаним словом знаного й шанованого мовознавця – енциклопедична обізнаність, винят-

кова точність, науковість і вишуканий стиль, прищеплений дослідникові.

Великої ваги надавав Петро Іванович проблемам викладання української мови. Він став ініціатором та організатором створення оригінального посібника «Методика викладання української мови: Практичні та лабораторні заняття» (1991 р.), за яким і сьогодні навчаються студенти філологічних факультетів. Напрямок його науково-методичних пошуків пов'язаний з удосконаленням виховної роботи під час вивчення української мови, розвитком образного мислення та зв'язного мовлення школярів. П.І. Білоусенко започаткував написання низки посібників для вчителів та учнів зі згаданих проблем. У багатьох виданнях він став керівником авторських колективів: «Збірник текстів для переказів з української мови. 1–3 класи» (1984 р.), «Виховна робота на уроках української мови» (1986 р.), «Диктант на п'ять без правил» (1997 р.), «Матеріали з розвитку зв'язного мовлення для I–IV класів» (1999 р.). Учений-методист розробив принципово нові форми роботи з учнями, згодом описані в низці посібників для вчителів та у статтях провідних методичних часописів: «Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови» (1992 р.), «Роздавальний матеріал з розвитку зв'язного мовлення (проблемно-ситуативні завдання)» (1999 р.), «Проблемно-ситуативні завдання – у підручнику з української мови» (2000 р.) тощо. Викладаючи тривалий час курс історичної граматики, Петро Іванович написав серію навчально-методичних посібників із цієї дисципліни.

Але у вітчизняному та східнослов'янському мовознавстві ім'я професора П.І. Білоусенка нерозривно було пов'язане з історією української мови, зокрема, з історичною дериватологією. Знайомство з науковим доробком Петра Івановича, будь-яка розмова з ним на фахові теми засвідчували: для цієї людини найцікавіше, що тільки може бути в мові, – то історичні джерела і факти, етимологічні, семантичні та словотвірні особливості, які дають змогу зануритись у найдавніші часи існування української мови, починаючи з праслов'янського періоду. Розвідки Петра Івановича про становлення словотвірної системи української мови – це передусім висока наукова точність, глибокий та всебічний аналіз, ґрунтовність. Серед фундаментальних робіт професора – «Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)» (1993 р.), «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)» (2002 р.), «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)» (2009 р.) у співавторстві з В.В. Німчуком, а також одноосібна монографія Петра Івановича «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -чина/-щина)», у яких на великому фактичному матеріалі

вперше у вітчизняному мовознавстві здійснено комплексний аналіз динаміки афіксальних морфем, історії формування і становлення дериваційних підсистем українського іменника із застосуванням розроблених принципів словотвірного аналізу на різних етапах розвитку української мови від давнини до сучасності. Професор П.І. Білоусенко – автор близько 200 наукових та науково-методичних праць, що мають високий індекс цитування на вітчизняних і закордонних лінгвістичних теренах. Результатом діяльності Південноукраїнського наукового історико-дериватологічного центру при Запорізькому національному університеті, заснованого й очолюваного впродовж багатьох років професором П.І. Білоусенком, стали не лише згадані праці, а також доробок його учнів. Зокрема, у започаткованій понад 20 років тому серії «Нариси з історії українського словотворення» побачили світ монографії його колишніх учнів: у 2007 р. – монографія В.М. Ліпич; 2010 р. – колективна (П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур) монографія «Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)»; у 2014 р. – монографія В.М. Ліпич і Н.М. Правди, присвячена композитно-суфіксальній деривації іменників української мови; у 2016 році – монографія Т.В. Сіроштан «Нариси з історії українського словотворення (nomina loci кінця XVII – початку XXI ст.)»; у 2021 – колективна (П.І. Білоусенко, Л.П. Бойко, А.І. Тернова) монографія «Нариси з історії українського словотворення (іменники pluralia tantum)»... Значну увагу мовознавець приділяв історії українського прислівника (результат – посібник для студентів та вчителів «Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник», виданий у 2021 році), виявленню національно-самобутніх рис цієї відносно молоді частини мови. Історичні студії знаного в Україні дериватолога були помічені в наукових колах української діаспори: у 2001 р. Петра Івановича нагороджено грамотою Товариства української мови ім. М. Грушевського Сполучених Штатів Америки.

П.І. Білоусенко кілька каденцій очолював спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських дисертацій (Запорізький національний університет), був членом координаційної ради з проблем дослідження української мови та спеціалізованої вченої ради з захисту докторських дисертацій (Інститут української мови НАН України). Упродовж 6 років (1998–2004) він працював в експертній раді Вищої атестаційної комісії з питань мовознавства. Петро Іванович тривалий час був головою журі Міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика в Запорізькій області, а також головою журі Малої академії наук (секція української мови). Професор П.І. Білоусенко входив до редакційних колегій кількох фахових

часописів: «Вісник Запорізького національного університету» (на кілька років він став головним редактором нашого журналу, який сьогодні має назву «Мова. Література. Фольклор»), «Нова філологія» (м. Запоріжжя), «Філологічні трактати» (м. Суми), «Українське мовознавство» (м. Київ), «Мова та історія» (м. Київ), а також видання Інституту української мови НАН України «Українська мова». У 2004 р. він створив навчально-наукову лабораторію українознавчих студій, результатом роботи якої став перший том «Хрестоматії з історії української літературної мови». За наукову, освітню й просвітницьку діяльність, вагомий внесок у розбудову Української держави професор П.І. Білоусенко був нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (2000 р.) та орденом «За заслуги» III ступеня (2006 р.). Знаний і шанований у наукових колах дослідник, Петро Іванович водночас був чудовим, віртуозним у своєму артистизмові лектором і мудрим науковим керівником. Йому був притаманний уроджений аристократизм, який виявлявся в усьому: манері одягатись, висловлюватись, поводитися з колегами й студентами. Він мав дар бути рівним і водночас недосяжним, таким, на якого прагнули рівнятися молоді науковці.

В одній із давніх притч розповідається про майстра, до якого завітав уже немолодий чоловік і, споглядаючи, як той виліплює горщика, попросив: «Навчи й мене цій справі, покажи, прошу, як треба!» Майстер простягнув чоловікові шмат глини й відправив додому: «На ранок принеси, я подивлюся, що ти зліпив. І потім поговоримо». «Як же я сам це зроблю? Не вмію, ніколи не займався цим», – здивувався чоловік. Майстер примружив око, узяв до рук щойно виліпленого горщика й відповів: «Коли ти ліпитимеш свого горщика з мого, то в тебе вийде *мій* горщик. А ти повинен і зможеш зробити власний». Кожен, хто пройшов школу професора Білоусенка, вдячний йому не просто як науковому керівникові, а і як Учителеві, котрий щедро й безкорисливо ділився своїми знаннями, досвідом, ідеями, навчав любити науку, бути впевненим у своїх силах, не боятися помилок і труднощів, наполегливо прямувати до своєї мети. Він, мов лагідний, турботливий батько і щирий друг, ставився до своїх учнів, аспірантів, докторантів, колег. Завжди уважний, завжди готовий вислухати, зрозуміти, допомогти і словом, і ділом. Студенти, які писали в нього наукові роботи, не раз ставали переможцями всеукраїнських конкурсів, друкували статті у фахових часописах. Якщо говорити про аспірантів Петра Івановича, то він, починаючи з 1996 р., «висвятив» 16 кандидатів та одного доктора наук.

Коли Петро Іванович уже працював в Інституті української мови НАН України, то постійно цікавився життям факультету (багато хто з

філфаківців не один раз телефоном радо спілкувався з ним, розповідаючи про університетські й факультетські новини), публікував спільні зі своїми колегами-мовознавцями статті й монографії, рецензував статті, які надходили до його колишнього дітища – часопису «Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки». Коли ж наш журнал у липні 2020 року отримав сертифікацію фахового видання за рівнем «Б», дуже радів, як і радів кожному новому його числу.

Учні Петра Івановича продовжують і розвивають славні традиції наукової історико-дєриватологічної школи свого керівника й назавжди залишаться безмежно вдячними своєму Вчителєві; а його колеги з філологічного факультету, де він пропрацював майже чверть столїття і лишив частинку свого великого серця, у скорботї схиляють колїно перед пам'яттю неперевершеного Майстра і Людини воїстину прекрасної душі.